

Medisinsk opplysning, medisinsk autoritet: S.A.D. Tissots "Underretning for Landmanden ..."

Anne Eriksen
Universitetet i Oslo
anne.eriksen@ikos.uio.no

Keywords
*popular healers,
enlightenment,
medical history,
mercantile ideas in
medicine*

Abstract

In 1761 the Swiss doctor S.A.D. Tissot published his book *Avis au peuple sur sa Santé*, which was rapidly translated into a number of other European languages. The Danish version appeared in 1770. Even if the book was intended to help peasants in cases of illness, it did not address itself directly to them but rather to their superiors. Tissot's book has been regarded as an early expression of ideas about public health care, because it discussed medicine in a social context. However, the social landscape he presents is very different from that of a modern welfare society. In a mercantilistic spirit, the common people is represented as an economic resource. The social aspect of medicine is above all to contribute to a good administration of this resource: A healthy population makes a wealthy state. Among the elements threatening this wealth is not only disease, but also its illegitimate healer: quack, mountebank and "wise people". The article presents a close reading of Tissot's work, exploring the way he presents the problem of unauthorized healers and sets up their contrast: rational and learned medicine.

Det går knapt en dag, skrev den sveitsiske legen Samuel André David Tissot i 1761, uten at såkalt kloke folk driver sin skadelige virksomhet:

Uden nogen Kundskab og uden nogen Erfarenhed, bevæbnet med 3 til 4 Lægemidler, om hvis Beskaffenhed de ere lige saa dybt uvidende, som om Sygdommens, hvori de bruge dem, og da de alle ere voldsomme, saa ere de i

Sandhed et Sværd i et rasende Menneskes Haand, de forsvære de allerbetydeligste Sygdomme og gjør ufeylbarlig dem dødelige, som ere lit mere af Betydenhed ... (Tissot 1770:552)

Dette utfallet er del av innledningen til et lengre kapittel "Om Markskrigere: Qvaksalver, og de saa kaldede kloke Folk" i boken *Underretning for Landmanden angaaende Sundheden* av S.A.D. Tissot.

Boken kom ut på fransk i 1761 og ble raskt oversatt til en hel rekke andre språk, deriblant dansk og svensk (Emch-Dériaz 1990:323ff). Signe Mellemgaard skriver at Tissot var blant de første som anla et makroperspektiv på folkets sunnhet (Mellemgaard 2001:202). På denne måten er han også en god representant for den begynnende tenkningen om folkehelse som langsomt førte frem til utviklingen av et offentlig helsevesen (Moseng 2003). Tissots bok fikk en meget stor leser- og brukerskare, både blant de ikke-medisinere den var beregnet for og hos legene selv (Singy 2010). Den bidrog sterkt til å starte en tradisjon av medisinsk folkeopplysning og håndbøker. Mellemgaard påpeker at i dansk-norsk sammenheng ble denne formen for kunnskapsformidling blant annet videreført i tidsskriftsform gjennom utgivelser som *Den medisinske Tilskuer* (Tode 1771) og *Nye Sundhedstidende* (Tode 1778–81).

I sin beskrivelse av det som truer allmuens helse omtaler Tissot ikke bare sykdom i seg selv, men også uautoriserte helbredere og den skade de kan gjøre. Denne problematikken har vært et gjennomgangstema i hele 1800- og 1900-tallets medisin- og helsehistorie (se f.eks. Bø 1972, Rørbye 1980, Selberg og Alver 1987, 1990). Sitt mest formaliserte uttrykk har grensedragningen mellom leger og helbredere hatt i kvakksalverlovgivningen. Mot denne bakgrunnen er det nærliggende å se Tissots fremstilling som et av mange bidrag til et velkjent scenario: Legestandens og myndighetenes forsøk på å trekke grenser og definere autoritet. Det kan likevel være grunn til å understreke at situasjonen i 1760- og 70-årene, da Tissot gav ut sin bok, var grunnleggende forskjellig fra hva den ble ut over 1800- og 1900-tallet. Dette skyldtes ikke bare utbyggingen av helseve-

senet og de endringene i blant annet legerollen som Mellemgaard påpeker (Mellemgaard 2001:198ff). Også rent medisinsk forandret situasjonen seg dramatisk med vaksineprogrammene fra 1800-tallets begynnelse og den bakteriologiske revolusjonen senere i århundret. Tissots posisjon da han uttalte seg om kvakksalvere og kloke, var derfor vesentlig annerledes enn den som legestanden kunne innta omkring hundre år senere.

Tissot og hans samtidige forvaltet en legeskunst som hadde minimal klinisk effektivitet. Stikk i strid med hva han selv og andre medisinere hevdet, hadde tidens leger slett ikke til rådighet midler og løsninger som kunne helbrede pasientenes sykdommer eller i vesentlig grad lindre deres plager. På dette feltet – reell medisinsk effekt – er det altså svært få forskjeller mellom den legestanden Tissot representerer og de uautoriserte helbredere han går så sterkt ut mot. Medisinhistorikeren Roger French hevder derfor at for hele den lange perioden frem til vitenskapeliggjøringen av medisinen på 1800-tallet, må vurderinger av legers suksess og legestandens sosiale autoritet gjøres ut fra andre kriterier. Legene representerte kunnskap grunnet på naturfilosofi, som formet både deres sykdomsforståelse og deres valg av legemidler og metoder. French argumenterer for at det først og fremst var autoriteten som denne tradisjonen gav, som gjorde den enkelte lege vellykket og som gav yrkesgruppen dens posisjon – ikke den faktiske effektiviteten av behandlingen deres (French 2003).

Et beslektet perspektiv skal danne utgangspunktet her. Det er selvsagt at Tissot selv mente at den legeskunsten han representerte var bedre enn det andre typer helbredere kunne tilby. Men hvordan begrunner han sine synspunkter? Hvordan

beskrives de uautoriserte helbrederne i kontrast til den legekunsten han selv representerer? Hvilke oppfatninger av sykdom, legekunst og leger kommer til uttrykk gjennom Tissots *raisonnement*? Det at klinisk effekt ikke kan sies å ha skapt noe reelt skille mellom Tissots medisin og helbredernes, gjør også at spørsmål om autorisering og definisjonsmakt blir relevante. Hensikten med dette perspektivet er ikke å "avsløre" eldre skolemedisin som ineffektiv, men snarere å utnytte mulighetene som situasjonen skaper til å fremheve de sosiale og kulturelle aspektenes store betydning i forholdet mellom lærd medisin og uautoriserte helbredere. Det følgende er derfor heller ingen uttømmende analyse av Tissots medisinske ideer. Artikkelen gir snarere en undersøkelse av bokens struktur og en nærlesning av utvalgte passasjer, i den hensikt å kaste lys over spørsmålene som er stilt.

Tissots makroperspektiv på sykdom og folkehelse blir konkretisert gjennom bokens oppbygning. Før og etter kapitlene om sykdom kommer tekster som tjener til å binde sammen medisin og samfunn, og som gir et bilde av samfunnet slik Tissot ser det. Teksten om kvakksalverne og de kloke er blant de siste kapitlene. Den skaden de – etter Tissots mening – forårsaker med sin virksomhet settes dermed i kontrast mot legemidlene og behandlingsformene som allerede er presentert, og som tilsvarende representerer den gode og informerte legekunsten, forvaltet av de rette autoriteter.

Økonomi og befolkning

Boken innledes med en drøfting av årsakene til at innbyggertallet i landet går ned. I utgangspunktet dreier dette seg om Tissots hjemland Sveits, uten at det kommenteres eller endres i oversettelsen. En viktig faktor

er utvandring, både på grunn av soldattjeneste og "den borgerlige utvandring" som er den mest omfattende og som altså skyldes at folk søker lykken på nye steder. I tillegg til det konkrete tap av innbyggere som dette fører til, innebærer utvandringen også, mener Tissot, at de som blir tilbake inngår færre ekteskap og får færre barn. Et tilleggsproblem er at velstående folk gjerne flytter til byen for å leve et storartet liv, og tar med seg tjenestefolk som raskt forfaller til uordentligheter og latskap. Også dette er skadelig for "forplantelsen" – folk i byer får færre barn, og dessuten er barnedødeligheten høyere.

Selv om noen av disse argumentene har helsemessige aspekter, kan det synes påfallende at en legebok innledes med drøfting av en problematikk som fremfor noe presenteres som samfunnsøkonomisk. Først etter diskusjonene om utvandring og byutvikling kommer Tissot frem til "den Maade som Folk paa Landet bruge i deres Sygdomme" (Tissot 1770:13). Dårlig behandling gjør at selv ufarlige sykdommer ofte får dødelig utfall, noe som viser at spørsmålene om medisin og helse har relevans for folketallet, og derfor fortjener "al Opmærksomhed af de Læger, hvis Embede det er at arbejde paa det menneskelige Kiøns Vedligeholdelse" (Tissot 1770:13). Det blir tydelig at det er befolkningen som sådan, ikke det enkelte individ, som er legenes arbeidsområde.

Tissot formidler at legens oppgave er en annen enn å stå til tjeneste for velstående enkeltpersoner eller hushold innen samfunnets elite, slik situasjonen tradisjonelt var. Synspunkt representerte en ny oppfatning av legerollen, men perspektivet er likevel et annet enn i dagens samfunnsmedisin, der det er alle innbyggers individuelle rett til velferd som står i sentrum. Tissot betrakter befolkningen og dens helse i et merkantilis-

tisk perspektiv og ser folkemengden som en økonomisk ressurs som bør forvaltes best mulig. Begrunnelsen for å ta vare på folkets helse og legge til rette for befolkningsøkningen ligger i statens behov: En folkerik stat er velstående. Også bak Tissots argumentasjon for at folk bør bli på landet som bønder fremfor å forsøke seg som kjøpmenn i byene, sees forestillinger om økonomi som et nullsumspill der handel ikke i seg selv er verdiproduserende.

At Tissot finner det formålstjenlig å presentere en grundig diskusjon om utvandring og urbanisering *før* han presenterer sitt egentlige anliggende, folkehelse og medisin, kan sees som uttrykk for hvor radikalt nye disse perspektivene på helse og legevirksomhet var. Diskusjoner om folketallet og dets nedgang eller vekst var på sin side gjennomgangstemaer i periodens økonomiske tenkning. Her fulgte Tissots argumentasjon velkjente linjer. Ved å knytte an til denne tematikken kunne han plassere sitt medisinske ærend inn i en allerede kjent sammenheng.

Det er som forvaltbar ressurs at "landmanden" figurerer i Tissots bok. Boken er da heller ikke skrevet direkte til bonden selv, men til hans foresatte. Den tilegnes "forstandige og retsindige Personer, som leve paa Landet, og som ved et Slags guddommelig Kald blive opfordrede til at gaae deres gandske Naboe-Folk til Haande med Raad" (Tissot 1770:19). Det er personer innenfor et paternalistisk standssammenheng Tissot henvender seg til. Nestekjærligheten har sin plass her, men først og fremst er det den guddommelige gitte orden av hierarkisk ordnede forpliktelser og bånd mellom foresatte og underordnede han refererer til. I dette bildet er bøndene uvitende og enkle, og selv om noen av dem kan lese, er deres fatteevne begrenset. Det er de foresatte i de høyere stender som må

ta ansvar under sykdom og ved andre vanskeligheter.

Tissot presenterer et ganske omfattende sosialt landskap ordnet i et tydelig hierarki. Bøndene befinner seg nederst, og den underordnede posisjonen de allerede har, forsterkes ved at de trenger hjelp. Som pasienter fremstilles bøndene mer som objekter enn som selvstendige aktører. De utgjør en ressurs som først vil bli gjort aktiv gjennom pleie og hjelp. Beskrivelsen av hierarkiet tydeliggjør den merkantilistiske ideen om befolkningen som ressurs, samtidig som det blir klart at det er bøndene mer enn noen annen gruppe som utgjør denne ressursen, mens medisinsk hjelp helt konkret blir forvaltning av den.

Kvakksalverne, de kloke og legene

Det er dette bildet av harmonisk ressursforvaltning og et velordnet hierarki av forpliktelser som settes opp mot skildringen av kvakksalverne og de kloke, og som de altså truer med å forstyrre. Kvakksalverne eller markskrikerne er "en Plage, som forårsager mere Ødeleggelse, end alle de Sykdomme jeg har beskrevet", er Tissots innledende ord (Tissot 1770:550). Det er to grupper av dem, de "omløbende Qvakksalvere" og dessuten "disse bedragerske Læger i Lands-Byerne, saavel som Mænd som Fruentimmere, der ere bekiendte her til Lands under Navn af kloge Folk" (Tissot 1770:550f). Kvakksalverne besøker ofte ikke pasientene, men selger legemidler som noen ganger er ufarlige, i andre tilfeller høyst skadelige. De tilfører også annen skade ved å "udføre en stor Sum rede Penge", årlig dreier det seg om noen tusen gylden fra "den Deel af Indbyggerne, som mindst kan undvære Penge" (Tissot 1770:551).

For de kloke folk, som altså er bofaste, er situasjonen en annen, både når det gjel-

der behandlingsform og den skade de gjør. De fører ikke penger ut av landet, men skader de syke ved sin uvitenhet og ved å bruke legemidler som gjør ufarlige lidelser alvorlige og alvorlig sykdom dødelig. Hvis bare allmuen ville tenke fornuftig, ville det være lett å få slutt på villfarelsen og bedrageriet. Men ettersom menigmann ikke kjenner fornuft, ”maa de, som anføre ham, gjøre det paa hans Vegne” (Tissot 1770:556). Allmuen fremstår som en ressurs som de uautoriserte helbrederne og de ”foresatte” kjemper om. Striden gjelder konkrete verdier – bøndenes hardt tilkjempede skillinger – men også viktige lojalitetsbånd. Bøndene må forstå hvem som virkelig vil deres beste, hvem de bør gi sin tillit. Det er avgjørende viktig at forvaltningsansvaret tilkommer dem som best vil ivareta det – legene og de lokale elitene.

Det som glimrer unnlater aldri å gjøre inntrykk på enkle folk. Men Tissot har også andre forklaringer på allmuens forkjærlighet for uautoriserte helbredere av ulikt slag. Bonden mener at sykdommene han lider av er av en særskilt art som rike folks leger ikke forstår seg på, han er unnselig og fryktsom, ikke minst for at legen skal behandle ham overfladisk og lite grundig og dessuten snakke på en måte han ikke forstår. Endelig mener bonden at det er mindre kostbart å oppsøke en lokal helbreder enn å gå til lege (Tissot 1770:572f). Signe Mellemsgaard har påpekt at avstanden mellom leger og allmue i denne perioden var et helt reelt problem, som hadde sammenheng både med samfunnsstrukturen generelt og med den måte legevirkomheten mer spesifikt var organisert på (Mellemsgaard 2001:198). Dette er også den samfunnsstrukturen Tissot har beskrevet i sin bok. Den får allmuen til å fremtre som forvaltbar ressurs og gir forvaltningsansvaret til grupper høyere i hierarkiet.

Tissot uttrykker ikke noe ønske om å ville endre dette. Løsningene hans dreier seg i stedet om å forby de omreisende adgang til riket, føre nøye oversikt over de bofaste og idømme korporlig straff for helbredervirkomhet. Riktignok er det også et mål å bekjempe overtroen, men Tissot ser likevel ikke ut til å forestille seg at det er mulig å innføre endringer som gjør allmuen selv til rasjonelt handlende subjekter. Anbefalingene hans dreier seg snarere om å fjerne faktorer som hindrer effektiv forvaltning av befolkningsressursene de utgjør. Den tiltro som allmuen har til kloke folk er enda mer ufornuftig enn deres tilbøyelighet til å la seg forføre av omreisende lurendreiere. De kloke er personer som

... har udspreidt blandt Almuen en forudfattet Meening, som desværre endnu paa vores Tider bliver alt for meget troet; nemlig, at deres anbettede Pund i Læge-Kunsten er en overnaturlig Gave, og just derfor ophøyet over al menneskelig Kundskab. Det er ikke mit Kald at vise, hvor uanstændig, skammeligt og ugudeligt saadan Bedragerie er, jeg vilde herved falde de Herrer Præster i deres Rættighed. Imidlertid tager jeg mig den Frihed at erindre dem, at denne Green af Overtroe, formedelst sine skrækkelige Følger, fortiener deres Opmærksomhed; og i Almindelighed maatte man destomere ønske, at denne Overtroe blev udryddet, som et med forudfattet Meening indtaget Gemyt ey er i Stand til at tage imod nogen Underviisning; der har været saadanne skarnsagtige Folk til, som i den Tanke at sette sig udi Anseelse, ligesaa vel ved Frygt, som ved Haab har drevet deres Grumhed saa vidt, at de har ladet Folk staae i Tvivl om, enten de har deres

Magt fra Himmelen eller fra Helvede. See! saadanne Mennesker er det, som raade over andres Liv (Tissot 1770: 558f).

I tillegg til det religiøst beklagelige er det et problem at de såkalt kloke bruker altfor "hissige" legemidler, mens de omreisende helbrederne selger universalmidler som skal hjelpe mot enhver sykdom. Midlene selges for ublu pris, og nok en gang påpeker Tissot at de i beste fall er uvirksomme, men ofte farlige. Han har også en mer teoretisk basert innvending. Alle som kjenner "Natur-læren" og legekunsten vet at universalmidler er umulige, og enhver som markedsfører et slikt en bedrager. Ettersom ulike sykdommer har ulik, endog motsatt, årsak, er det opplagt at de ikke kan helbredes med samme middel:

Kan man vente at helbrede en Vattersot, som kommer deraf, at Trevlerne ere alt for slappe, og Blodet alt for tynt, med de samme Midler, hvormed man helbreder en Betændelses Sygdom, i hvilken Trevlerne ere alt for stive, og Blodet alt for tygt (Tissot 1770:569).

Sykdommer er komplekse og sammensatte, ikke minst fordi både ytre faktorer og den enkelte pasientens individualitet påvirker dens "Beskaffenhed og Forskielligheder".

Forskjellen mellom riktige leger og uautoriserte helbredere dreier seg om både kunnskap og om moral. Tissot skriver at helbrederne mangler kunnskap og utdanning, selv når det gjelder elementære ferdigheter som lesekunst. De er ikke bare grove og dumme, men også ofte fordrukne og udugelige i andre yrker. Legen på sin side er begavet, edel og flittig i sine studier, men et avgjørende punkt er at han også kan noe mer enn ren helbrederkunst. Legen har

kunnskap om alle deler av "Natur-Læren", han kjenner til "Aarsagerne" som styrer prosessene i menneskekroppen (Tissot 1761:557f). Beskrivelsen av legenes viten har klare referanser til den medisinske tradisjonen som hadde dominert i Vesten fra middelalderen og fremover, men som på Tissots tid hadde mistet mye av sitt opprinnelige filosofiske grunnlag. Tenkingen var grunnleggende basert på aristotelisk filosofi og kunnskapsforståelse. Sikker kunnskap, eller *scientia*, måtte være demonstrativ, det vil si at den kunne utvinnes ved hjelp av syllogistisk basert logikk. Slik kunnskap dreide seg først og fremst om tingenes siste årsak. Naturlæren, eller naturfilosofien, var kunnskap om slike sammenhenger i naturen. Å studere medisin betød å tilegne seg denne formen for filosofi, og å øve opp ferdighetene i den type logisk resonnement den var bygget på. Det praktiske legehåndverket på sin side bygget på naturlæren, og var nærmest å forstå som en avledning av den grunnleggende naturfilosofien (Cook 2008:408ff). Legenes helbrederkunst skilte seg fra de ulærde og uautorisertes ved å være basert på abstrakte filosofiske prinsipper. Helbredere og kvakksalvere ble med forakt kalt "empirikere", fordi deres virksomhet ikke hadde noe slikt teoretisk grunnlag.

Allmuens sykdommer og årsakene til dem

Hoveddelen av Tissots bok innledes med to kapitler om årsakene til allmuens sykdommer. Sykdommene er enkle, i motsetning til lidelser hos de lærde eller "les gens du monde", som han har viet andre legebøker (Tissot 1768 og 1770b). De kan dessuten i all hovedsak knyttes til arbeid: "Blant de sædvanligste Aarsager til Folkes Sygdomme paa Landet, er Umaadelighed i lang Tiid at slide og arbeide, den første" (Tissot 1770:

33). I noen tilfelle kan dette føre til at folk "vansmægter" og mister kreftene i så høy grad at de aldri kommer seg igjen, men som regel fører det bare til at de angripes av en betennelsessykdom.

Påstandene om sammenhenger mellom sykdom og livsform reflekterer en sykdomstenkning typisk for 1700-tallet. Tradisjonelle medisinske forestillinger om de såkalt "ikke-naturlige ting" spilte en stor rolle: Luft, bevegelse og hvile, søvn, mat og drikke, utsondringer og sinnsstemninger (Lie 2008:132). Alle de "ikke-naturlige ting" er nødvendige for mennesket. De gir helse om de holdes riktige, mens ubalanse bringer sykdom. Tenkningen var basert på en forståelse av "natur" som individuelt bestemt i form av temperament og konstitusjon. De "ikke-naturlige" ting virket på ulik måte avhengig av den enkeltes konstitusjon. På 1700-tallets endret dette natursynet seg, og natur ble i økende grad forstått som "den store ytre verden, en verden som var skapt med en bestemt orden og lovmessighet" (Lie 2008:132). Selve begrepet om de "ikke-naturlige" ting gikk ut av bruk, mens interessen for det som i dag ville kalles "miljøfaktorer" snarere økte. Tissots bidrag til nytenkning basert på denne tradisjonelle sykdomsforståelsen er først og fremst at han knytter den til hele befolkningsgrupper, og ikke minst til grupper som tidligere hadde fått lite oppmerksomhet fra medisinsk hold (Emch-Dérian 1990:55ff). Med dette makroperspektivet åpner Tissot for en sammenheng mellom sykdom og livsform og for at mange lidelser kan forbygges ved å endre forhold som knytter seg til en gruppes livsform og levemåte.

Det er slike gruppespesifikke faktorer Tissot anfører som årsaker til mange av landmannens sykdommer. I tillegg til hardt arbeid kommer fattigdom, med dårlig eller mindreverdige mat og drikke. Tissot frem-

hever også bøndernes tilbøyelighet til å "hvile sig paa et koldt Sted, nar man er overmaade varm, man dæmper Uddunstningen paa eengang; og denne Fugtighed, som kaster sig paa een eller anden af de indvortes Deelee, foraarsager mange og heftige Sygdomme ..." (Tissot 1770:34f). Nok en sykdomsårsak, som ikke mange tenker over ifølge Tissot er "den almindelige Sædvane i næsten alle Landsbyer, at have Møddinger lige under Vinduerne, hvoraf der idelig opstige de forfærdeligste Dampe, som i Tidens Længge ikke kand andet, end at avle af sig og frembringe raadnende Sygdomme".

Blant de tradisjonelle "ikke-naturlige ting" fikk luften særlig stor betydning som mulig sykdomsårsak på 1700-tallet. Dårlig luft, i praksis vond lukt, ble i seg selv regnet som sykdomsfremkallende (Frängsmyr 2000:152ff). Lukten fortalte at luften inneholdt miasmer, sykdomsfremkallende dunster. Å fjerne denne dårlige luften, mer konkret å fjerne lukten, ble tilsvarende holdt for å være middel til å styrke sunnhet og helse. Luktevannsflasker og parfyme ikke bare gjør det mulig å holde ut vond lukt ved å "overdøve" den, slike midler ble også holdt for å være direkte sunnhetsfremmende (Corbin 1986). Uten kunnskap om mikroorganismer og smittestoffer tenkte man seg ikke nødvendigvis at sykdommen kom fra gjødseldyngen eller andre stinkende stoffer, men at miasmene forårsaket sykdom fordi de skapte ubalanse i den enkeltes konstitusjon. Sykdom var individuell, kom innenfra og ble formet av den enkeltes natur, men hadde samtidig ytre, utløsende årsaker.

Tilsvarende viser Tissots bekymring for "uddunstingene" forbindelsen til læren om de ikke-naturlige tings betydning for helsen, og refererer til forestillingene om at den enkeltes natur var avgjørende for både

sykdom og helse. En frisk kropp var i balanse, det vil si at forholdet mellom blant annet utsondringer, blodmengde, næringsinntak og væske harmonerte med individuelt temperament eller konstitusjon.

Tissots medisin

Forestillingene om at sykdom skyldes ubalanse i pasientens indre og dypest sett er individuell, er gjennomgående i Tissots beskrivelse av sykdommer og deres behandling. Legerådene hans kretser om fordøyelse, "Uddunstninger" og "Purgeeren" (årelating), brekkmidler og laksativer. Den medisinske behandlingen består i å gjenopprette balansen i den sykes kropp. Legekunsten dreier seg ikke bare om å kjenne de rette midlene til dette, men også om å vite når de skal brukes og i hvilke mengder.

Tissots råd er basert i en tradisjonell humoralpatologi. Balanse mellom kroppsvæskene blod, slim og gul og svart galle er en forutsetning for helse, mens sykdom skyldes at dette forholdet er forstyrret. Denne klassiske sykdomslæren var basert på Hippokrates' og Galens skrifter. På samme måte som læren om de "ikke-naturlige ting" hadde tapt noe av sin tidligere autoritet, var også humoralpatologiens teoretiske grunnlag svekket på Tissots tid. Den mekanistiske naturfilosofien som fikk sitt gjennombrudd i løpet av 1600-tallet hadde utviklet nye kriterier for sikker kunnskap og for produksjon av slik kunnskap, ikke minst gjennom eksperiment og observasjon. Samtidig som dette gav store kunnskapsmessige nyvinninger, betød det også at medisinen mistet sitt filosofiske fundament i aristotelisk logikk og naturlære. Dermed ble dens status som vitenskap langt mer usikker. French argumenterer for at medisin ikke fikk noe nytt teoretisk

grunnlag før med vitenskapeliggjøringen på 1800-tallet. Han ser derfor 1700-tallets ulike nyformuleringer av medisinsk teori som forsøk på å "redde" vitenskapelig status gjennom å kombinere ny og gammel naturfilosofi i nye systemer og teorier (French 2003 og Cook 2008). Blant disse forsøkene var ny-hippokratiske ideer om betydningen av miljø og klimafaktorer viktige, sammen med dietetikken: Læren om hvordan den rette levemåten i seg selv ville fordrive ubalansen som skapte sykdom (Lie 2008:163ff).

Tissot går sterkt i rette med bøndenes medisinske praksis, som etter hans mening snarere forverrer sykdom. Bøndene tror for eksempel at all sykdom kan kureres ved å la pasienten svette kraftig, noe Tissot fremhever som helt galt. Riktignok kan svette ha en heldig effekt, men kun når sykdommen "kommer af en dæmpet Uddunstning, naar Smerten ytrer sig strax, og man da paa staaende Fod, førend Feberen har gjort Vædskerne tykke og betændte, eller avlet nogen Forstoppelse, giver nogle varme Drikke [...] som ved at bringe Uddunstningen tilveie, bortrydder Aarsagen til Sygdommen" (Tissot 1770:51). Det er likevel viktig å ikke sette blodet i altfor sterk bevegelse, og snarere enn krydderte anbefaler Tissot hylleblomst i slike tilfeller. Bonden tror dessuten også – og igjen helt feilaktig – at det er viktig å gi syke tung og nærende mat. Tissot slår imidlertid fast at så snart feber inntreffer, fordøyer magen ikke maten og den blir liggende som en råtnende klump i pasientens indre, noe som forsterker sykdommen. I kapitlet om kvakksalverne og de kloke har Tissot kritisert bøndenes tilbøyelighet til å la almanakkens opplysninger om månen avgjøre tidspunkt for årelating (Tissot 1770:564). Også i sine anbefalinger om hva som bør gjøres for å utrydde allmuens overtro og

feilaktige forestillinger, fremhever han almanakkenes skadelige innflytelse og lovpriser den svenske Nils Rosén von Rosenstein fordi han fikk fjernet ”de latterlige Fabler” og ”skadelige astrologiske Raad” fra almanakkene i Sverige (Tissot 1770:16).

I sine egne anbefalinger legger Tissot stor vekt på ”Leveordenen”, som gjelder ved all sykdom, altså dietetikken. Når feber har brutt ut bør pasienten gå til sengs, drikke svalende drikker og ikke dynges ned i altfor varme tepper. Rommet bør også være kjølig og det må luftes ofte for å unngå at vonde (og altså sykdomsfremkallende) lukter samler seg opp. Maten bør være svært lett og drikken kjølede, men ikke kald. Sengen bør res ofte og sengetøyet skiftes. Rådene som gis for den mer aktive behandlingen av sykdom kan virke mer fremmedartede. Ved ”Bryst-betennelse” – lungebetennelse – står daglige årelatninger helt sentralt i behandlingen. De gjør et pasienten umiddelbart føler seg bedre, men har også en mer langsiktig helbredende effekt. Tissot skriver at ”Blodet er i denne Sygdom, som i alle andre Betændelses Sygdomme, overmaade tygt”, og mye av behandlingen har til hensikt å løse opp det tykke blodet som forårsaker betennelsen (Tissot 1770:80f). Det anbefales derfor også daglige fotbad med lunkent vann, innånding av damp, bløtgjørende klyster og skjefuller av en blanding av svovel- eller vitriolsprit og fiolsirup, som Tissot gir oppskrift på. Når sykdommen når sitt kritiske punkt søker kroppen å skille seg av med betennelsens urenheter. Prosessen kan forårsake hjertebank, kramper og svært urolig puls. ”Disse Tilfælde komme af den raadenagtige Materie, som fordeeler sig, løber om med Vædskerne i Kroppen og opirrer adskillige Deelee, indtil den begynder at tage sin Udflugt; da alle Tilfældene

ophøre, og Søvnene gemeenligen indstiller sig igien” (Tissot 1770:85).

Tissots medisinske tenkning var tradisjonell. Såvel humoralpatologien som dietetikken og læren om de ”ikke-naturlige ting” er klassisk medisinsk teori. I legebøkene som er rettet mot de intellektuelle og mot den fasjonable verden, presenterer Tissot grundigere forklaringer av denne teorien og dens prinsipper. Legeboken for allmuen er i større grad skrevet som en praktisk håndbok for dem som skal hjelpe ”landmanden” i hans sykdom. Vurderingene som gjøres reflekterer likevel den samme tankegangen. Det gjelder rådene om levemåten og betraktningene om hva som forårsaker sykdom. Helt konkret gjelder det også legemidlene og behandlingsformene som anbefales. Et lykkelig sykdomsforløp består i at kroppen klarer å kvitte seg med urenheterne som forårsaker sykdom og å gjenopprette den harmoniske balansen som er sunnhetens grunnlag. Legekunsten består i å hjelpe pasienten i dette.

Til tross for kritikken og Tissots tydelige ønske om å markere sin teoretisk funderte medisin som noe annet enn det uautoriserte helbredere driver med, innebærer den tradisjonelle forankringen at Tissot ikke forvaltet en grunnleggende annen medisin enn allmuen eller de uautoriserte helbrederne. Det er ikke slik at helbrederne representerer eldre tradisjon og medisinerne moderne vitenskap. Tissot kritiserer allmuens hang til svettekurer fordi han selv mener at kjølig luft bedre hjelper kroppen til å støte ut sykdom og gjenopprette tapt balanse, ikke fordi han er i tvil om ”uddunstningenes” betydning. Han går ut mot den vanlige bruken av klyster fordi midlene som brukes er for ”hissige”, ikke fordi han er uenig i at metoden renser kroppen ved sykdom. Han

omtaler bøndernes bruk av almanakken for å bestemme tidspunkt for årelating som overtroisk fordi han mener at indre, ikke ytre faktorer er avgjørende for å starte dette inngrepet – ikke fordi han er motstander av årelating. Den viktige forskjellen mellom Tissots egen praksis og helbredernes er dermed først og fremst den teoretiske, filosofiske skoleringen som danner grunnlag for "naturlæren" og dermed legitimerer den. Oppfatning av hvert enkelt sykdomstilfelle som individuelt og prinsipielt unikt lå innbakt i denne tenkningen, og gav grunnlag for å reagere mot den mer mekanistiske tilnærmingen som både helbredene og allmuen selv representerte, enten den kom til uttrykk gjennom bruk av universalmidler, eller ved å konsultere månefasene fremfor pasienten for å avgjøre behandlingen.

Medisin og autoritet

Arbeidet med å bygge opp autoritet og trekke grenser mellom legens profesjon og andre helbredere er like gammel som legerstanden selv. For en stor del er også de samme sosiale ressursene blitt mobilisert. Uautoriserte leger fremstilles som uvitende, deres legemidler som enten uvirksomme eller farlige, de selv som umoralske bedrager og marginale samfunnsdeltakere. Kontinuiteten til tross kan det også være grunn til å feste seg ved forskjellene, ved det historisk spesifikke i slik argumentasjon. Selv om motsetningene som skapes strukturelt sett er de samme, vil den historiske konteksten variere, på samme måte som den medisinske kunnskaps- og referanserammen endres over tid. Tissots bok ble skrevet i en tid da legerollen var i endring, og kan sees både som uttrykk for og som aktiv pådriver i denne prosessen. Som medisiner var Tissot tradisjonell, men hans vilje til å være

mer enn livsstilsrådgiver for eliten fikk ham til å plassere den medisinske problematikken i en sosial og en økonomisk ramme. Gjennom dette definerte han både legens og legekunstens oppgaver på nye måter.

Signe Mellemgård beskriver den nye legerollen som ambivalent. Legene fikk større innflytelse i samfunnet da helse og folkehelse gradvis ble til et politisk og økonomisk tema. Samtidig betød endringene at legene i sitt nye virke møtte folkegrupper som de tidligere hadde kunnet markere en sosial avstand fra. Derfor utviklet de også strategier for å unngå at pasientenes lave sosiale status "smittet over" på dem selv (Mellemgård 2001:199). Tissots tekst plasserer seg inn i dette bildet. Den er med på å forme den nye legerollen og skriver frem det sosialmedisinske rommet for den. I denne sammenhengen blir kritikken mot kvakksalvere og kloke en av strategiene som tas i bruk for å tydeliggjøre grensene omkring legenes kunnskaps- og virkefelt.

Referanser

- Bø, Olav 1972: *Folkemedisin og lærd medisin. Norsk medisinsk kvardag på 1800-talet*. Oslo, Samlaget.
- Cook, Harold J. 2008. "Medicine", s. 407–434. I: K. Park og L. Daston (eds.): *The Cambridge History of Science*. Bd 3. Cambridge, Cambridge University Press.
- Corbin, Alain 1986. *The Foul and the Fragrant. Odor and the French Social Imagination*. Cambridge Mass., Harvard University Press.
- Emch-Dérian, Antoinette 1990. *Tissot. Physician of the Enlightenment*. New York, Peter Lang.
- Frängsmyr, Carl 2000. *Klimat och karaktär. Naturen och människan i sent svenskt 1700-tal*. Stockholm, Natur och kultur.

- French, Roger 2003. *Medicine before Science. The Business of Medicine from the Middle Ages to the Enlightenment*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Lie, Anne Kveim 2008. *Radesykens tilblivelse. Historien om en sykdom*. Doktoravhandling ved det Medisinske Fakultet, Universitetet i Oslo.
- Mellemgaard, Signe 2001. *Kroppens natur. Sundhedsoplysning og naturidealer i 250 år*. København, Museum Tusculanums forlag.
- Moseng, Ole Georg 2003. *Ansaret for undersåttenes helse. 1603–1850* (Det offentlige helsevesen i Norge 1603–2003, bd. 1). Oslo, Universitetsforlaget.
- Rørbye Birgitte 1980. "Almän etnomedicinsk översikt", s. 155–203 i Bente G. Alver, Bengt af Klintberg, Birgitte Rørbye, Anna-Leena Siikala (red.): *Botare. En bok om etnomedicin i Norden*. Stockholm, LTs förlag.
- Selberg, Torunn og Bente G. Alver 1987. "Trends in Research on Folk Medicine in the Nordic Countries". *Ethnologia Scandinavica*, s. 59–71
- Selberg, Torunn og Bente G. Alver 1990. *Det er mer mellom himmel og jord – : folks forståelse av virkeligheten ut fra forestillinger om sykdom og behandling*. Doktoravhandling, Universitetet i Bergen.
- Singy, Patrick 2010: "The Popularization of Medicine in the Eighteenth Century: Writing, Reading, and Rewriting Samuel Auguste Tissot's *Avis au peuple sur sa santé*". *The Journal of Modern History*, vol 82, no. 4, s. 769–800.
- Tissot, S.A.D. 1768. *De la Santé des Gens de Lettres*. Lausanne.
- Tissot, S.A.D. 1770. *Underretning for Landmanden angaaende Sundheden*. København (orig.tittel: *Avis au peuple pour sa santé*)
- Tissot, S.A.D 1770b. *Essai sur les Maladies des Gens du Monde*. Lausanne.
- Tode, Clemens 1771: *Den medisinske Tilskuer*. København
- Tode, Clemens 1778–81: *Sundhedstidende*. Faksimilieutgave 1991 ved Øivind Larsen og Bengt I. Lindskog. Oslo